

TEBRİZ VE İSFAHAN ÖRNEKLERİNDE GRAND BAZAARLAR

Mustafa KAVRAZ
Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon
mkavraz@ktu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0001-9556-1916>

Demet YILMAZ YILDIRIM
Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon
yilmazdemett@ktu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0001-8894-3385>

ÖZ

Sosyal, kültürel, ekonomik, ticari ve dini gibi birçok faaliyetlerin yürütüldüğü ve İslam kentleri için büyük önem taşıyan bazarlar bulunduğu konuma bağlı olarak farklı büyüklüklerde ve niteliklerde inşa edilmişlerdir. Her bir lonca için ayrı bir bölüm ayrılan ve farklı işlevlerin farklı alanlarda yer aldığı bazarlar organik ya da planlı bir şekilde tasarlanmışlardır. Farklı coğrafyalarda farklı mimari özellik taşıyan bazarların en önemlilerinden olan Tebriz ve İsfahan Grand Bazaar'ları tarihi İpek Yolu üzerinde bulunmaları nedeniyle ayrı önem taşımışlardır. İsfahan Grand Bazaarı iki ayrı merkezdeki bazarların birleşmesiyle oluşurken Tebriz Grand Bazaarı tek parça halinde gelişmiştir. Isı, ışık, havalandırma gibi fiziksel gereksinimlerin etkili olduğu bu bazarların tasarımlarında estetik de önemli olmuştur. Ayrıca, bu bazarların yerel malzemeler kullanılarak inşaa edilmesi, hem dayanım hem estetik hem de fiziksel çevreye duyarlılık açısından etkili sonuçların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Çalışmada İpek Yolu üzerinde bulunmaları nedeniyle ayrı öneme sahip olan Tebriz ve İsfahan Grand Bazaar'lar yerinde gözlemlenerek fotoğraflanmıştır. Belirtilen bazarlarda hem literatür çalışması hem de yerinde gözlem ve tespit çalışmaları yapılarak bu bazarların işlev, konum, biçim, teknik ve çevre koşullarına uyumu gibi farklı özellikleri incelenmiş ve analiz edilmiştir. Böylece bir taraftan bazarların yapısal özelliklerinin özgünlüğü diğer taraftan kent strüktüründeki yeri ve öneminin ortaya konması amaçlanmıştır. Tüm bu veriler bazarların bina ölçeğinde özgün yapılar olduğunu gösterdiği gibi kentsel ölçekte de önemli birer kimlik yapıları olduğuna işaret etmektedir. Çalışma kentlerde yapılacak yeni düzenlemelerde bazaara ilişkin veri sağlaması açısından önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Grand Bazaar, Tebriz, İsfahan, Tasarım

GRAND BAZAARS IN TEBRIZ AND ISFAHAN EXAMPLES

ABSTRACT

Commercial, social, cultural, physical, educational, religious, etc. activities are carried out in the grand bazaars. Bazaars, which are of great importance for Islamic cities, were built in different sizes and qualities depending on the location. Bazaars have different architectural features in different geographies. Tabriz and Isfahan Grand Bazaars, two of the most important grand bazaars in the world, are of special importance because they are located on the historical Silk Road. Bazaars, where a separate section is reserved for each guild and different functions are located in different areas, are designed in an organic or planned way. The Isfahan Grand Bazaar was formed by the merger of the bazaars in two separate centers, while the Tabriz Grand Bazaar grew in one piece. It has been ensured that physical requirements such as heat, ventilation and light are provided effectively. In addition to this, aesthetic appearance has been given importance in the designs of bazaars. The construction carried out with the use of local materials has provided effective results in terms of both durability, aesthetics and sensitivity to the physical environment. The study is aimed to reveal the place and importance of the Tabriz and Isfahan Grand Bazaars, which are of special importance due to their location on the Silk Road, to the city structure by examining function, location, form, technical features and sensible feature to the environmental conditions. Both of the are showed that bazaars are effective and important buildings for city identity. In the study, Tabriz and Isfahan Grand Bazaars,

Submit Date: 01.03.2020, Acceptance Date: 30.04.2020, DOI NO: 10.7456/11003100/004

254

Research Article - This article was checked by Turnitin

Copyright © The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication

which are of special importance due to their location on the Silk Road, were observed and photographed on site. In these bazaars, both the literature study and on-site observation and detection studies have been carried out. Its different features such as function, form, technic, compatibility to the environmental conditions have been examined and analyzed. Thus, on the one hand, it was aimed to reveal the originality of the structural features of the bazaars on the other hand, and the place and importance of the city structure. All these data showed that the bazaars are a unique structure at the building scale, as well as an important identity structure at the urban scale. The study is important in terms of providing data about the bazaar in new arrangements to be made to the city.

Keywords: *Grand Bazaar, Tebriz, İsfahan, Design*

GİRİŞ

Farsça bir kelime olan ve genellikle ticari faaliyetlerin yürütüldüğü mekânları anımsatan “bazaar”, aslında sadece ticari faaliyetlerin yürütüldüğü mekanlar olmayıp aynı zamanda birçok sosyal, kültürel ve dini gibi birçok faaliyetin de sürdürüldüğü yapılardır. Bazaarlar kentlerin farklı fonksiyonel alanlarını birbirine bağlayan, farklı tarihsel dönemlerde sosyal ve ekonomik değişimlerin göstergesi konumunda da olan yapı kompleksleridir (Pourjafar vd., 2012: 42-47; Pourjafar vd., 2014:10-19). En etkili örnekleri İran’da ve Türkiye yer alan bazaarlar bu coğrafyalarda İslam sanatının ve geleneksel mimarisinin bir sembolü konumunda da olmuşlardır (Pourjafar vd., 2012: 42-47). Tarihi kayıtlara göre İran’da MÖ 3000’lerden beri bazaar olduğu bilinmektedir (Mehdipour & Nia, 2013:12-17). Şekil 1’de Türkiye, İran’daki bazaarlardan örnekler yer almaktadır.

Yezd Grand Bazaar (İran)

İstanbul Grand Bazaar, Mısır Çarşısı ve Bursa Kapanlı Çarşı (Türkiye)

Şekil 1. İran ve Türkiye’de Yer Alan Bazaarlardan Örnekler (Kavraz, 2017; Kavraz, 2018).

Kentlerdeki bazarlar mimari olarak, yol aksının iki tarafında mağazalar bulunan kapalı bir kamusal geçit alanı olarak değerlendirilmiştir. Bundan dolayı bu alanlar hem hareket hem alışveriş hem de sosyal etkileşim alanları olmuşlardır (Assari vd., 2012:1970-1976). Ayrıca bazarlar sosyal ve kültürel etkileşimin desteklediği; han, cami, okul, su deposu ve benzeri binalarla birlikte bir kompleks yapı bütünü de ifade etmiştir (Tehrani vd., 2012:5382-5388).

Bazarlar antik Roma dönemi kentlerindeki forum ile Yunan dönemi kentlerindeki agora ile benzerlikler göstermiştir. Bazarların bunlardan en önemli farklarından biri örtü elemanı ile kaplı olmaları, bir diğeri ise forum ve agoraların merkezi formu olarak tasarlanırken bazarların genellikle doğrusal olarak tasarlanmış olmalarıdır (Moosavi, 2005: 1-9). Şekil 2’de Roma Forum yer almaktadır.

Şekil 2. Roma Forum (Kavraz, 2013).

Modern sanayileşme dönemi öncesi Avrupası için meydanlar nasıl ki kentin kalbi konumunda ise İran kentlerinde de bazarlar kentin kalbi durumunda olmuştur. Bu nedenle İran’da kentler bazarlarla birlikte tanımlanmıştır (Velashani vd., 2015:165-174). Kentlerdeki dini ve siyasi merkez konumundaki camiler ile bazarlar her zaman birlikte konumlanmışlardır. Ayrıca bazarlarda Aşure gibi önemli dini törenler düzenlendiği, ticaret yapılan alanlar olduğu gibi birçok tarihsel hareketin başlangıç alanı bazı durumlarda mevcut yönetimin protesto edildiği siyasi merkez durumunda da olmuşlardır (Pourjafar vd., 2014:10-19; Velashani vd., 2015:165-174; Nejad, 1997:187-200).

İran’da uygulanmış bazarlar organik ya da planlı şekilde tasarlanmışlardır. Geleneksel kent yapısında kentin ana kapıları yönünde genellikle doğrusal bir formda gelişim gösteren bazarlar kentin omiriliği olarak nitelendirilip kentin farklı yönlerden girişlerini birbirine bağlamışlardır (Pourjafar vd., 2012: 42-47; Assari vd., 2012:1970-1976). Kent merkezlerinde yer alan bazarlar genellikle doğrusal formda konumlandırılmıştır. Kamusal ve sosyo-kültürel alanlar da aynı şekilde doğrusal formda konumlandırılmıştır. Organik olarak gelişen bazarlar bazen kentin önemli kamu binalarına bağlantı sağlamak için yön de değiştirmişlerdir (Edgü & Ünlü, 2012: 1-24; Moosavi, 2005:1-9). Bazarlardaki geçiş yolları kent merkezlerini mahalle merkezlerine bağlayan lineer yollar biçiminde şekillenmiştir (Assari vd., 2012:1970-1976). Bazarlar ticari yollarla olan bağlantıları nedeniyle dünya ile iletişim kurulan mekânlar olarak değerlendirilmişlerdir (Afkan & Rouz, 2015: 13-22).

İran’daki bazarların büyüklükleri, konumları ve önemlerine göre değişmiştir. İpek Yolu başta olmak üzere ticari yollara yakın olan kentlerde büyük bazarlar yer alırken yollardan uzak olan kentlerde daha küçük bazarlar yer almıştır. İran’daki bazarlar genel olarak üç başlık altında toplanmıştır. Bunlar; Dönemsel Bazaar: Kent boyunca dağınık şekilde yerleşilerek mimari alandan bağımsız alışveriş yeri, Yerel Bazaar: Küçük kent pazarı ve Kentsel Bazaar: Ticari faaliyetlerin yanı sıra sosyal ve kültürel aktiviteler gerçekleştirilen kentsel mekânlardır (Mehdipour & Nia, 2013:12-17).

Çalışmada İpek Yolu üzerinde bulunmaları nedeniyle ayrı öneme sahip olan Tebriz ve İsfahan Grand Bazaar’lar yerinde tespit edilmiştir. Alana gidilmeden önce bu bazarlar hakkında detaylı literatür çalışması yapılarak işlev, konum, biçim, teknik özellikler ve çevre koşullarına uyum gibi inceleme

alanları belirlenmiştir. Ardından bu bazarlar yerinde gözlemlenerek belirlenen başlıklara ilişkin veriler yerinde incelenerek fotoğraflanmıştır. Çalışmada Bazaar'ların bir taraftan yapısal özelliklerinin özgünlüğü diğer taraftan kent strüktüründeki yeri ve öneminin ortaya konması amaçlanmıştır.

İRAN GRAND BAAZARLARINDA İŞLEVLER- MEKÂNLAR

İran'daki Grand Bazarlar kent içinde insanların sosyal, kültürel, ekonomik, dini gibi farklı ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde tasarlanmış olan çok amaçlı yapılardır. Bu nedenle çok sayıda farklı fonksiyonel birimden oluşmaktadırlar. Bazardaki başlıca mekanlar; dükkân, küçük dükkân (hojreh), çarşı sokağı (rasteh), tim, timcheh, kışsariye, şaharsouq, saray ve kervansarayken ikincil mekanlar; medrese, mescid (cami), hamam ve assarkhanehdir (Pourjafar vd., 2014:10-19).

Bazarların öne çıkan niteliği ticari kimliğidir. Bazarlardaki ticari birimler arasta, çarşı, dükkân, timcheh, han ve kervansaraylar olmaktadır.

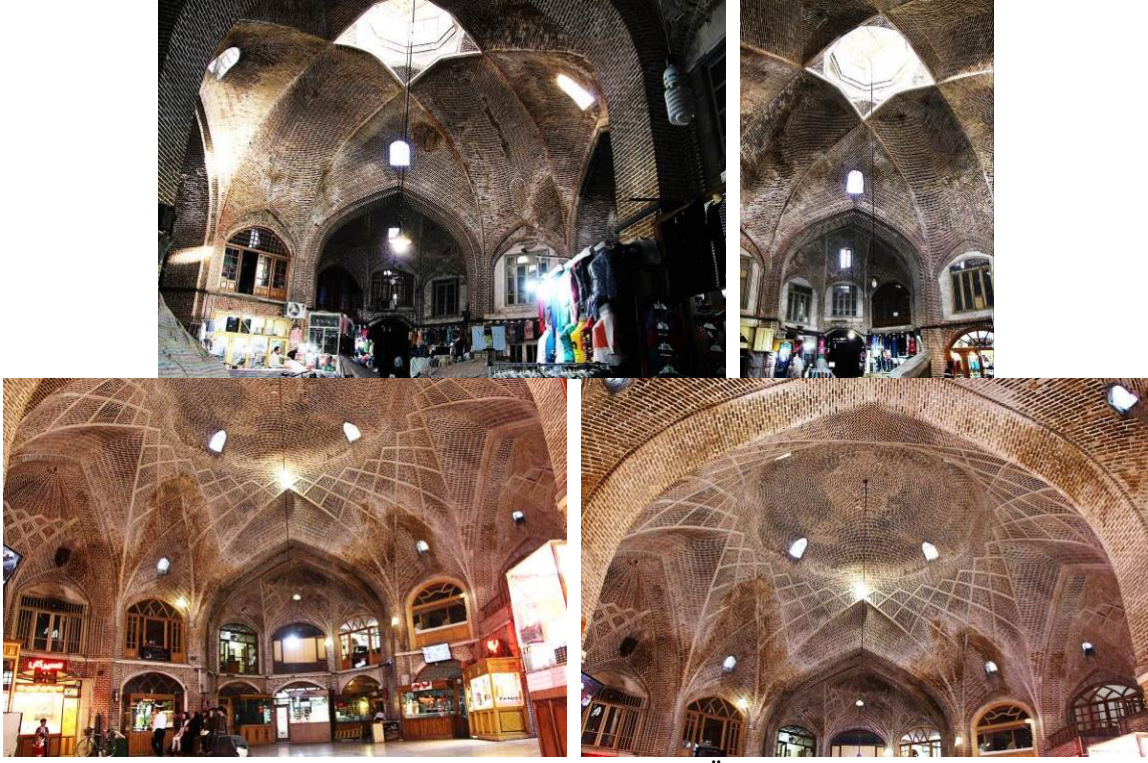
Arasta (Rasteh and Raasteh): Bazardaki benzer işleve ve amaca yönelik loncalar olarak ifade edilmektedir. Arastalar doğrusal bir yol ve yolun iki tarafında yer alan dükkânlardan/mekânlardan oluşmaktadır. Şekil 3'de Tebriz Grand Bazaar'daki arastalardan örnekler yer almaktadır.

Şekil 3. Tebriz Grand Bazaar'daki Arastalardan Örnekler (Kavraz, 2017).

Çarşı (Charsoog or Charsoogh): İki ana arastanın kesişim yani kavşak noktası olarak ifade edilmektedir. Kavşak noktası olmaları nedeniyle insanların da daha yoğunlaştıkları bir alanı tanımlamaktadırlar. Etkili dekoratif yüzeylerle bezelenen çarşıların yükseklikleri arastalara göre daha fazladır. Bu alanların tavan yüzeylerinde doğal aydınlatmanın sağlanması amacıyla açılan boşluklar aynı zamanda doğal havalandırma da sağlamaktadır. Şekil 4'de Tebriz Grand Bazaar'daki çarşılarından örnekler yer almaktadır.

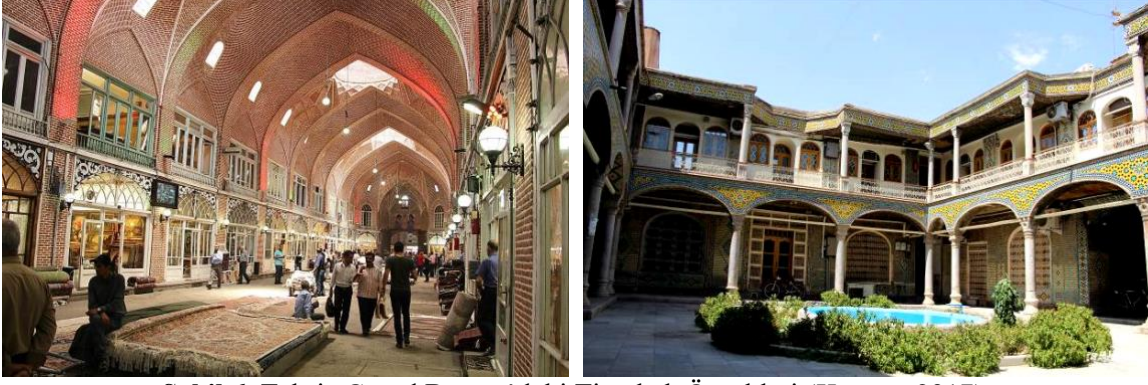
Şekil 4. Tebriz Grand Bazaar'daki Çarşılardan Örnekler (Kavraz, 2017).

Dükkân (Dokan or Hojreh): Dükkân, pazarın en küçük ticari birimi olarak ifade edilmekte olup 10 ila 25 metrekare arasında değişen farklı boyutlara sahiptir. Günlük ihtiyaçlar için satış birimleri olarak dükkânlar kullanılırken toptan satış birimleri olarak hojrehler kullanılmaktadır. Şekil 5'de Tebriz Grand Bazaar'daki dükkanlardan örnekler yer almaktadır.

Şekil 5. Tebriz Grand Bazaar'daki Dükkanlardan Örnekler (Kavraz, 2017).

Timcheh: Timcheh bazaraadaki büyük ticari faaliyetlerinin kalbi olarak değerlendirilen geniş bir yer olup idari ve ticari merkez konumundadır. Bu bölümde halı gibi daha kıymetli ürünler satışa sunulmaktadır. Bundan dolayı da burada pahalı ürünler yer almakta olup kalabalıktan ve gürültüden uzak bir alan olmaktadır. Şekil 6'da Tebriz Grand Bazaar'daki timcheh ve İsfahan Grand Bazaar'daki timcheh avlusu örneği yer almaktadır.

Şekil 6. Tebriz Grand Bazaar'daki Timcheh Örnekleri (Kavraz, 2017).

Han (Khan veya Sara): Dükân ya da hojrehlere gelen malların öncesinde depolandığı kapalı alanlar olarak ifade edilmektedir.

Kervansaray: Arastaların uzunluklarını sınırlandırılmak amacıyla inşa edilen kervansaraylar bugünkü pasajlara benzemektedir. Kervansaraylar alışveriş ihtiyacındaki artışla birlikte bazaara ilave edilmişlerdir (Marzieh, 2012).

Bazaların diğer niteliği de sosyal, kültürel ve dini birimleri de içermesidir. Bunlar arasında; Büyük Cami, Hüseyiniye, türbe, çay ocakları, eyvan, çeşme, hamam, zurkhane, buzhane, medrese, kütüphane yer alırken bağlantı birimleri ile güvenlik birimleri arasında ise; meydan, dalan, kapılar yer almaktadır (Pourjafar vd., 2012: 42-47; Marzieh, 2012; Hanachi & Yadollahi, 2011:1028-1039; Adolzadeh, 2016:36-44).

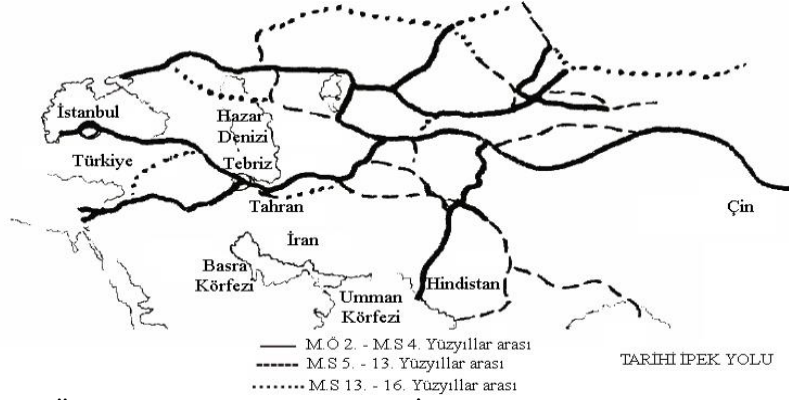
GRAND BAZAARLARDA FİZİKSEL ÇEVRE TASARIMI

Bazaların estetik ve fonksiyonel tasarımının yanı sıra fiziksel çevre koşullarının optimum sınır aralıklarında sağlanabilmesi için çatı örtüsü birimleri büyük önem taşımaktadır. Çatıda en yaygın kullanılan örtü kubbe ve tonoz olmuştur. Kubbelerde estetik geometrik biçimler uygulanmıştır. Erken dönemlerde kerpiç ile güneşte kurutulmuş tuğla bazalar için kullanılan en yaygın malzemeler olurken, tuğla her zaman kullanılan en önemli malzeme özelliğini korumuştur. Bazı bölümlerde tuğla, ahşap ve taş ile birlikte de kullanılmıştır. Bazalardaki çatı örtülerinin mimari formları birbirine benzemesine rağmen açıklık miktarı ile boyutları iklim koşullarına ve güvenlik koşullarına bağlı olarak değişmiştir. Tavanlarda açılan boşluklardan doğal ışık alınarak mekânların doğal aydınlatması sağlanmıştır. Ayrıca bu boşluklar mekânlar için doğal havalandırma da sağlanmıştır. Soğuk iklim bölgelerindeki tavan açıklıkları sıcak iklim bölgelerindekinden daha küçük boyutlarda tasarlanmıştır. Bu şekilde sıcak havanın mekân içinde korunması sağlanmıştır. Mekân yükseklikleri de iklimsel nedenlere bağlı olarak değişik ölçülerde tasarlanmıştır. Etkili havalandırmanın sağlanabilmesi için sıcak iklim bölgelerindeki tavan yükseklikleri soğuk iklim bölgelerindekinden daha büyük ölçülerde tasarlanmışlardır. Yine soğuk iklim bölgelerinde sıcak havanın korunması amacıyla tavan yükseklikleri sıcak iklim bölgelerindeki tavan yüksekliklerine göre daha düşük ölçülerde tasarlanmışlardır (Moosavi, 2005:1-9).

TARİHİ İPEK YOLU VE TEBRİZ

Doğu'yu Batı'ya bağlayan tarihi İpek Yolu eski bir ticaret yol ağıdır. Kuzey Avrasya bozkırlarından Güney İran'a ve Hint Yarımadası'na, İstanbul'dan Tebriz'e ve oradan da Çin'e kadar uzanmaktadır. İpek Yolu'nun rotalarında tarihi süreç içinde küçük değişiklikler meydana gelmiştir (Pourjafar vd., 2012: 42-47). 8000 Km'den daha fazla uzunluğa sahip olan İpek Yolu Ortaçağ'da en geniş ağına ulaşmıştır (Edgü & Ünlü, 2012: 1-24; Moosavi, 2005:1-9) (Şekil 7).

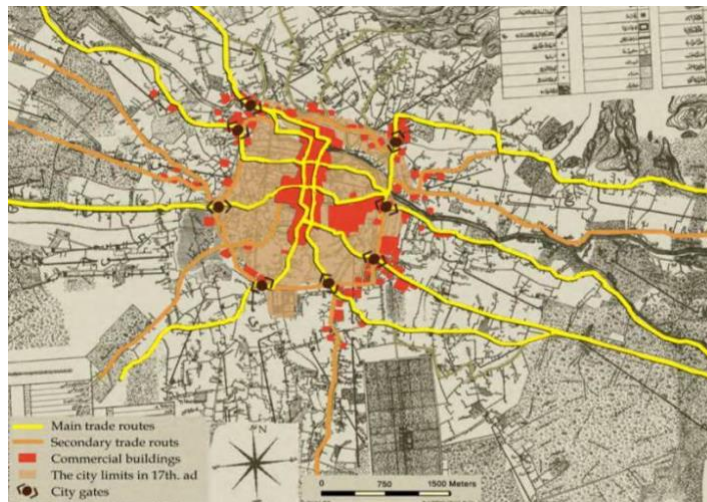

Şekil 7. Tarihi M.Ö 2. – M.S 16. Yüzyıllar arası İpek Yolu Şeması (Pourjafar vd., 2012: 42-47).

İran'ın kuzeydoğusunda yer alan ve bölgenin en büyük ve en önemli kenti olan Tebriz, doğu ile batı ve kuzey ile güney yönleri arasındaki bağlantı yolları üzerinde yer alması nedeniyle tarihi süreçte İpek Yolu'nun en önemli durak noktalarından biri olmuştur. Bu öneminden dolayı da tarihi boyunca İran'daki farklı yönetimler olsa da başkent olarak tercih edilmiştir (Tehrani vd., 2012:5382-5388). Tebriz'de yapılan kazılarda Tebriz yerleşimiyle ilgili M.Ö 2000 yıllarına ait genel bilgilere ulaşılmış olmakla birlikte İslam Dini öncesi ve İslam Dininden sonraki ilk yüzyıllardaki kent yerleşimi hakkında çok fazla bilgiye ulaşılamamıştır (Radoine, 2013).

TEBRİZ GRAND BAZAARI

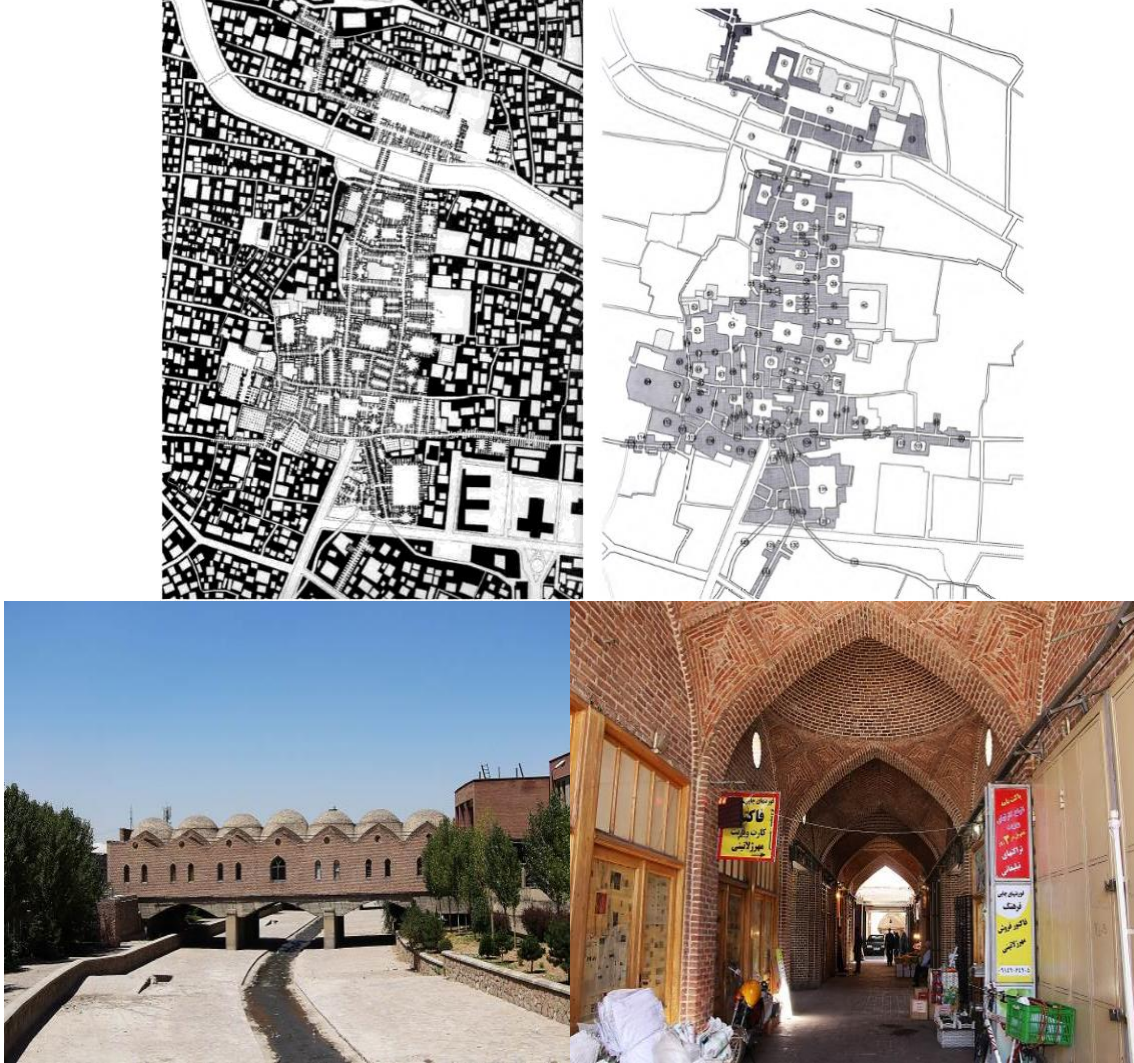
Tebriz kentinin kalbi durumunda olan ve ilk yapım tarihi tam olarak bilinmeyen Tebriz Grand Bazaarı tarihe tanıklık eden sosyal, ekonomik, politik ve dini bir yapı kompleksidir. 3 km²'lik bir alanı kaplayan Grand Bazaar 2010 yılında Dünya Mirası Listesi'ne girmiştir. Stratejik konumu, vergi muafiyetleri ve bağışlardaki akıllıca politikalar sayesinde Grand Bazaar yüzlerce yıllık süreç içinde farklı ticari mesleklerden ve farklı kültürlerden insanların özel mimari alanlarda bir araya geldiği sosyo-ekonomik ve kültürel bir etkinlik alanına dönüşmüştür. Tebriz Grand Bazaarı, doğu-batı ticaret yolu üzerinde olmasından dolayı 12. ve 18. yy.lar arasında dünyadaki en önemli uluslararası ticari ve kültürel merkezlerden biri konumunda olmuştur (Url-1). 17. ve 19. yüzyıllara dayanan haritalar ve çizimlerdeki çalışmalardan Eski Tebriz'i, İran'ın diğer kentlerine ve dünyadaki diğer ticari kentlere ticari kervan yollarının bağladığı ortaya çıkmıştır. Bu durum kentin şekillenmesinde yerel, bölgesel ve uluslararası ticaretin güçlü etkisini göstermektedir (Şekil 8).

Şekil 8. Tebriz Kentindeki Ticaret Rotaları (Hanachi & Yadollahi, 2011:1028-1039).

19. yüzyılda İran'ın kuzey komşuları ile ekonomik ve kültürel ilişkilerinin gelişmesiyle birlikte Grand Bazaar da genişletilmeye devam etmiştir. Bazaar kentin ana aksı üzerinde yer alıp kuzeybatıyı doğuya bağlamaktadır. Mehran Çayı Grand Bazaarı ikiye ayırmaktadır. Grand Bazaarın kuzey bölümü 19.

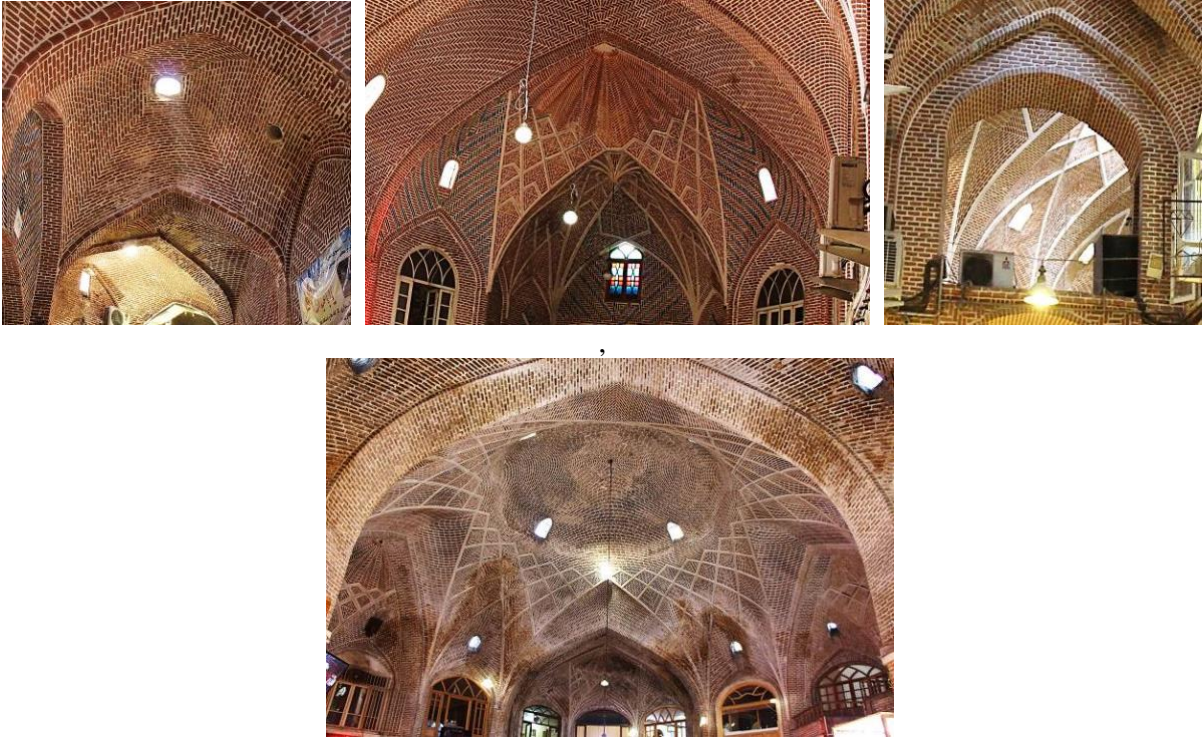
yüzyıldan önce Grand Bazaara eklenmiş olan Saheb Abad Meydanı ile Akbarieh Medrese'yi, güney bölümü ise 19. yüzyıldan önce çarşının ana çekirdeğini oluşturan bölümü içermektedir (Edgü & Ünlü, 2012: 1-24; Moosavi, 2005:1-9). Bazaarın büyük bir bölümü Mehran Çayının güney bölgesinde yer almaktadır. Nehrin üzerinde yer alan köprüde de dükkanlar bulunmaktadır (Pourjafar vd., 2012: 42-47) (Şekil 9).

Şekil 9. Grand Bazaar Konum Planı ve Mehran Çayının Üzerinde Yer Alan Köprü (Radoine, 2013; Kavraz, 2017).

Dünyanın en büyük tuğla bina yapılarından biri olan Tebriz Grand Bazaar 5,5 km arastaları ile 27 hektarlık bir alanı kaplamaktadır. Kubbeler ve tonozlar ile örtülü çatı düzlemi gelişmiş tuğla döşeme teknik uygulamalarına sahiptir. Bu bağlamda Grand Bazaar tuğla mimarisinin öncüsü olarak teknik açıdan öğretici bir örnektir. Yapıda tuğla malzemelerle inşa edilen yapısal açıdan çok etkili süslemeler yer almaktadır (Şekil 10).

Şekil 10. Tuğla Malzemelerle İnşa Edilen Yapısal Süslemeler (Kavraz, 2017).

Kubbelerde çok etkili geometri ve doğal aydınlatma amaçlı boşaltılmış alanlar yer almaktadır (Şekil 11). Kubbelerin kesilmiş düğümü olan timchehler örtülü mekân geometrisinin etkili birleşimlerinin en güzel örneklerini sunmaktadır. Kubbelerden süzülerek zemin düzlemine ulaşan güneş ışınları zeminde etkili bir doku da sağlamaktadır.

Şekil 11. Kubbelerden Sağlanan Doğal Aydınlatma (Kavraz, 2017).

Yapının inşaatında yöredeki yerel malzemeler kullanılmış olup Tebriz'deki yerel zanaatkarlıkla üretilen taş, tuğla, ahşap, kil ve sıva yaygın şekilde kullanılmıştır. Duvarlarda, kubbelerde, kemerlerde ve sütunlarda tuğla kullanılmıştır. Grand Bazaar tarihi süreçte büyüdükçe yapısında demir de önemli rol oynamaya başlamıştır. Grand Bazaarın döşeme alanları genel olarak topraktan elde edilmiş malzemelerle inşa edilirken pahalı ürünlerin bulunduğu alanların döşemeleri ise genellikle tuğla veya fayanslarla inşa edilmiştir.

Uygulanan tuğla duvarlar yaz ve kış aylarında etkili yalıtım sağlamaktadır. Kış mevsiminde sıcaklığın korunabilmesi için yükseklikler en fazla 15 m'ye ulaşırken, büyük kapılar kapalı tutularak sadece küçük kapılar açık bırakılmaktadır. Bükümlü sokaklardaki kubbe ve tonozlarda yer alan küçük açıklıklar iç mekâna hava girişini sağlayarak dinamik bir hava hareketi meydana getirmektedir. Yüksek düzeylerde olan bazı kubbeler ise rüzgâr kulesi gibi işlev görmektedir. Çok nadir de olsa ahşap malzeme ile düzlemsel örtü elemanı inşa edilmiştir.

Nehrin kenarındaki bazaarın içinde ve dışında yeşil alanlar oluşturulmuştur (Şekil 12). Bu alanlar insanların doğal dış ortam ile buluştukları, çeşitli etkinlikleri gerçekleştirdikleri mekânlardır (Radoine, 2013). Bu alanlara Grand Bazaar'daki iç mekânlardan bağlantılarla ulaşılmaktadır.

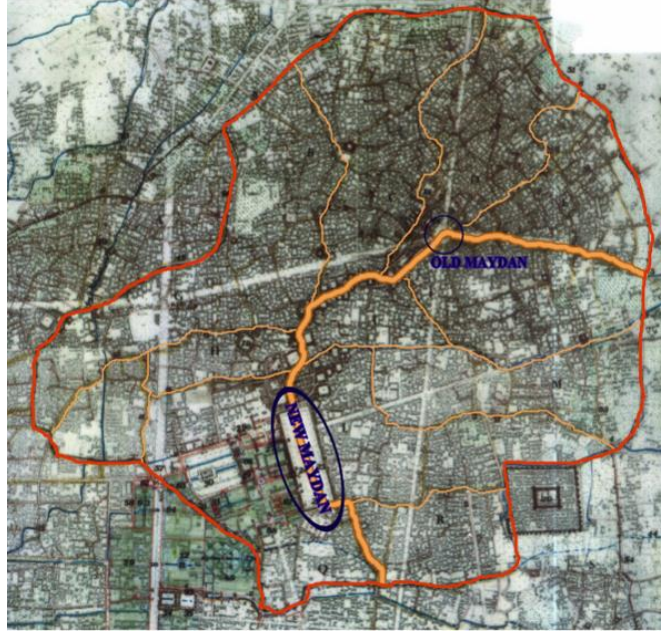
Şekil 12. Grand Bazaardaki Yeşil Alanlar (Kavraz, 2017).

İSFAHAN KENTİ

İran'ın orta bölgesinde yer alan İsfahan kentinin (Şekil 13) kökeni en az iki bin yıl öncesine dayanmasına rağmen özellikle 11 ve 12. yy.larda başkent oluncaya kadar kentte etkili bir büyüme gerçekleşmemiştir (Karimi & Motamed, 2003). Batısındaki Şam ve Halep ile doğusundaki Semerkant ve Buhara, İsfahan'ın İslam dünyasının doğusu ile batısı arasında kalan ticari ve fikir merkezi konumuna gelmesini sağlamıştır. Bu konumu nedeniyle Selçuklular (1037–1157) ve Safeviler (1502–1736) döneminde başkent olmuştur (Pourjafar vd., 2014:10-19). Kentin etkili şekilde büyümesi ve atılım sağlaması da bu dönemlerde gerçekleşmiştir (Karimi & Motamed, 2003). Selçuklu döneminde İsfahan'ın başkent olmasından sonra büyük organik bir meydan olan Meydane-Kohneh (eski meydan) kentin merkezi konumuna gelmiştir (Mehdipour & Nia, 2013:12-17). Kentin dışından kente ulaşan ana yollar, ana karakteristiklerini günümüze kadar koruyan büyük çarşıya dönüşmüştür. Kentin kuzey bölümünde yer alan büyük binalar ve anıtlar da Büyük Selçuklu Devleti dönemine dayanmaktadır.

Kentteki büyük değişim Şah Abbas'ın Safevi devletine hükümdar olduğu 1597 yılında başlamıştır. İsfahan, devletin başkenti olmuş ve kent eski sınırlarının çok ötesine genişletilmiştir. Bu dönemde kentin güney ucundaki yeni meydan önem kazanmış ve ikinci odak noktası olmuştur (Naghshe-Jahan Square: World View Square) (Şekil 13). Safavi döneminde eski kent, güneydeki yeni gelişmelere rağmen genel yapısını korumuştur. Eski ve yeni meydanlar arasındaki ana çarşı, kentsel yapının en önemli parçası olarak kalmıştır (Karimi & Motamed, 2003).

Şekil 13. Eski ve Yeni Kent Merkezlerinin Bağlantıları (Pourjafar vd., 2014:10-19).

İmam Camii, Lutfallah Camii, Ali Qapu Sarayı ile Bazaar ile çevrili olan Naghshe-Jahan Square 510 x 165 metre boyutlarında bir dikdörtgen formdadır (Şekil 14). Naghshe-Jahan Square kentin eski yapısı ile uyumlu bir şekilde tasarlanmış ve eski kentle etkili bir bağlantı sağlanmıştır (Karimi & Motamed, 2003).

Şekil 14. İsfahan Naghshe-Jahan Meydanı (Kavraz, 2017).

Mimari özellikleri ile İslami inanca bağlı gelenekler çerçevesinde kurulan etkili bağ nedeniyle kent UNESCO dünya mirası listesine alınmıştır (Mehdipour & Nia, 2013:12-17). Günümüzde Naghshe-Jahan Meydanı kentin merkezi konumundadır. (Şekil 15). Gündüz ve gece insanların sosyal etkinlik alanı olarak kullandıkları meydan özel günlerde ibadet alanı olarak da işlevlendirilmektedir.

Şekil 15. Naghsh-e Jahan Meydanındaki İmam ve Lutfallah Camileri ile Ali Qapu Sarayı (Kavraz, 2017).

İSFAHAN GRAND BAZAARI VE ORGANİZASYONU

İran’da İslamiyetin kabul edilmesinden sonra kentin eski meydanı inşa edilmiştir. Kentin ana birimlerini birbirine bağlayan bazaar ise eski meydanın etrafında konumlandırılmıştır. Sonraki süreçte bazaar eski meydan ile Cuma Camii etrafında büyümüştür. Daha sonra ise eski meydan ile yeni meydan arasında doğrusal olarak gelişen bazaar boyunca evler inşa edilmiştir.

İsfahan Grand Bazaarı, birleşik binalardan oluşan müstakil bir yapıdır. Doğrusal bir yapıya sahip olan Grand Bazaarın başlangıç ve bitiş alanındaki iki önemli yer Atiğ Camii (Cuma Camii) (Şekil 16) ve Naghsh-e Jahan Meydanı tarafından tanımlanmaktadır.

Şekil 16. Atiğ Camii (Cuma Camii) (Kavraz, 2017).

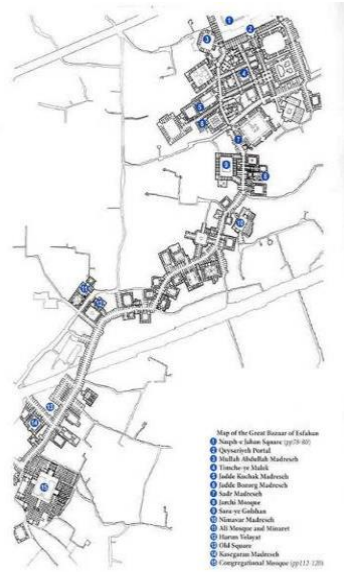

İlk Bazaar, saray ile Cuma Camii yanında inşa edilmiştir. Selçuklular döneminde ilk yerleşim alanı doğrusal olarak iki taraftan gelişerek büyümüştür. Safeviler döneminde ise saray eski kentten uzaklaşarak Naghshe Jahan Meydanı kentin güney batısında merkez konumuna gelmiştir. Süreç içinde eski merkez ile yeni merkez gelişerek dükkanlarla bağlanmıştır (Pourjafar vd., 2014:10-19) (Şekil 17).

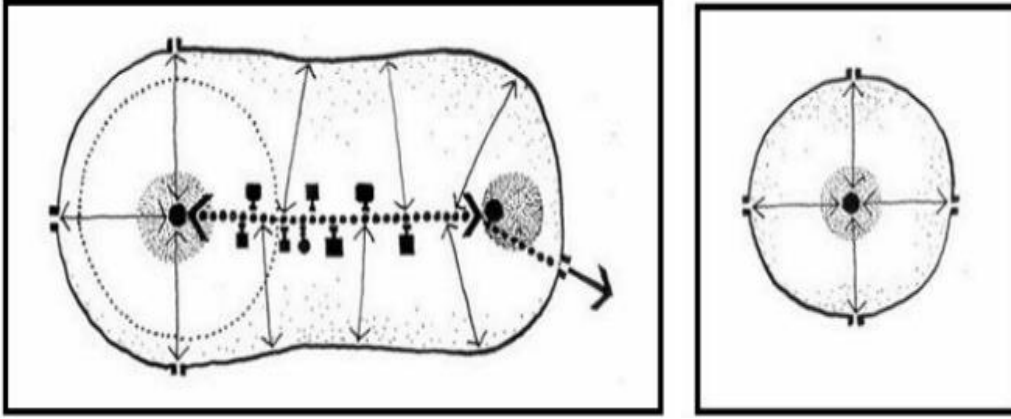
Şekil 17. Grand Bazaarın üstten görünüşü (Kavraz, 2017).

İsfahan Bazaar iki bölümden oluşmaktadır; Birinci bölüm: Eski meydandan cuma camiine bağlanan bölüm, İkinci bölüm: Naghsh-e-Jahan meydanından eski bölüme bağlanan bölüm (Mehdipour & Nia, 2013:12-17) (Şekil 18).

Şekil 18. İsfahan Grand Bazaar'ın planı (Url-2).

Bazaar yüzyıllar boyunca plansız bir gelişim göstermiş ve organik bir oluşum sergilemiştir. Bu oluşum plansız da olsa rasyonel bir şekilde gerçekleşmiştir. Gelişim süreci kentin ekonomik ihtiyaçlarına göre gerçekleşmiştir. Eski bazaar lineer olarak organik formda gelişim gösterirken yeni bazaar radyal olarak gelişim göstermiştir (Şekil 19).

Şekil 19. Eski ve Yeni Bazaarlarda Gelişim Şeması (Mehdipour & Nia, 2013:12-17).

Bazarın yönünün belirlenmesinde büyük binalar ile kamu binalarının bulunduğu alanlar da önem taşımış, kentteki sokakların konumları ile bazarın yönü uyumlu bir şekilde gelişim göstermiştir (Mehdipour & Nia, 2013:12-17).

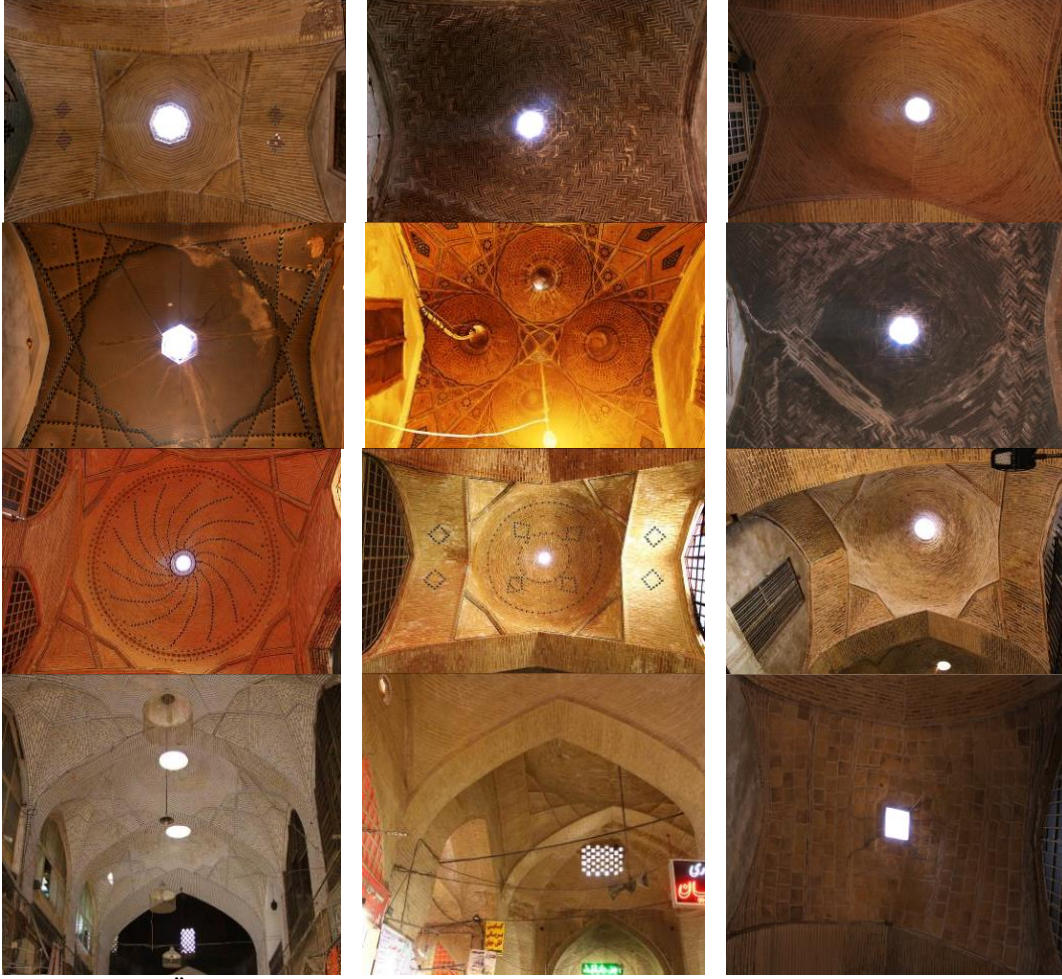
İsfahan Grand Bazaar tek katlı müstakil bir yapı olup kapsamında; meydan, hamam, cami ve dini yapılar dükkan, hojreh, rasteh, timcheh, chaharsouq, qaysariye, caravanserai, saray, medrese, mescit, assarkhaneh gibi birimler yer almaktadır (Pourjafar vd., 2014:10-19). Bazardaki farklı loncalardan oluşan arastalar farklı alanlarda yer almaktadır. Şekil 20’de dükkân ve arasta birimlerinden örnekler yer almaktadır.

Şekil 20. Dükkân ve Arasta Birimlerinden Örnekler (Kavraz, 2017).

Dünya’nın en uzun tonozlu örtüye sahip çarşısı olan Bazarın örtülerindeki tuğlalar farklı boyut, renk ve dokularda uygulanmıştır. Bu durum mekânda daha dinamik bir görsel algı da sağlamıştır. Mekânın doğal aydınlatması ve havalandırmasının sağlanması amacıyla örtülerde boşluklar açılmıştır. Bu boşluklar farklı geometrik biçimsellikteki örtü elemanlarında farklı geometrik biçimlerde uygulanmıştır (Şekil 21).

Şekil 21. Örtü Elemanında Yer Alan Farklı Dokular ve Boşluklar (Kavraz, 2017).

Günümüzde aydınlatmanın yetersiz olduğu alanlarda yapay aydınlatma ile gerekli aydınlık düzeyleri sağlanmaktadır. Bazı arastaların tavan yüzeylerindeki boşluklar ise şeffaf malzemelerle kaplanarak iç mekanların dış mekanla olan bağlantıları da kontrollü olarak sağlanmaktadır (Şekil 22).

Şekil 22. Arastalarda Doğal ve Yapay Aydınlatma Biçimleri (Kavraz, 2017).

İç mekânlarda zemin düzleminde yer alan küçük havuzlar mekânda yönlendirmenin ve görsel etkisinin yanı sıra örtü elemanlarındaki boşluklardan gelen rüzgar ile mekanın nemliliğinin dengelenmesine de katkı sağlamaktadır. Açık alanlarda da yine aynı şekilde mekâna iklimsel açıdan katkı sağlayan havuzlar yer almaktadır (Şekil 23). Bu havuzların büyük boyutlu uygulaması Naghsh-e Jahan meydanında yer almaktadır. Havuz, günümüzde gece aydınlatması ile mekâna farklı bir zenginlik sağlamıştır.

Şekil 23. İç ve Dış Mekanlarda Uygulanan Havuzlar (Kavraz, 2017).

SONUÇ

Bazaarlarda ticari, sosyal, kültürel, fiziksel, eğitsel, dini, vb. faaliyetlerin bir arada yürütüldüğü mekânlardır. Farklı dönemlerde organik ve lineer olarak farklı biçimlerde inşa edilmişlerdir. Kentlerin farklı bölgelerini birbirine bağlama özelliğine sahip olan bazaarlarda, bazen kentin sınırlarını aşarak önemli ticari akslarını birbirine bağlayarak dünya ile iletişim kurulmasını da sağlamaktadır. Bu özellikleri bazaarlarda önemini daha da arttırmıştır.

Bazaarlarda yüzyıllar boyunca özellikle İslam dünyasında etkisini sürdürmüş, farklı bölgelerde farklı mimari yaklaşımla tasarlanarak inşa edilmişlerdir. Günümüz İran topraklarında kullanımına devam edilen Tebriz ve İsfahan Grand Bazaarlarda da İpek Yolu üzerinde bulunmaları nedeniyle ayrı öneme sahip olmuşlar gerek biçimlenmeleri gerekse konumlanmaları açısından buldukları kentlerde etkili yapı türleri olarak yerlerini almışlardır. Bu örnekler bazaarlarda kent strüktüründeki güçlü etkisini göstermektedir. Bu örneklerde de bulunduğu gibi bazaarlarda meydan, hamam, cami, dükkân, timcheh gibi farklı işlevlerdeki birimler yer alabilmektedir. Bu işlevlere bağlı olarak insanların sosyal etkinlik alanı olan meydanlarla ve ibadet alanlarıyla ilişkide olma durumu bazaarlarda farklı işlevler de yüklemiş ve kullanım yoğunluğu getirmiştir. Bu durum bazarın kentteki önemini hem kent hem de kentli açısından daha da arttırmıştır. Ayrıca bazaarlarda kullanılan farklı boyut ve dokudaki kubbe, tonoz örtüler ve farklı biçimlerdeki boşluklarla dinamik ve estetik bir etki de yaratılmıştır. Bu etki taş, tuğla, ahşap ve kil gibi yerel malzemelerin yerel zanaatla birleştiği teknik açıdan öğretici yapılara dönüşmüştür. Farklı yüksekliklerdeki kubbe ve tonoz tavan yüzeylerinde oluşturulan boşluklarla fiziksel çevre gereksinimleri optimum koşullarda sağlanmaya çalışılmıştır. Özetle bazaarlarda bağlayıcı, çok işlevli, estetik, çevre koşullarına duyarlı, yerel malzemenin ve tekniğin birlikte harmanlandığı özgün yapılarıyla kent strüktüründe ve kentli yaşamında önemli birer kimlik yapıları olarak karşımıza çıkmaktadır. Bazaarlarda konumlanmadan biçimlenmeye, fiziksel koşullara karşı alınan tasarım kararlarına, yapı tekniğine kadar detaylı tasarlanmış özgün yapı tipleri olarak günümüz birçok tasarımına veri oluşturmaktadır. Ayrıca bina ölçeğinin ötesinde kentle kurdukları güçlü bağları bu yapıları bir o kadar daha etkili kılmıştır. Çalışma bina boyutundan kentsel boyuta kadar etkisini gösteren bazaarlarda kente yapılacak yeni düzenlemelerde korunması ve güçlendirilmesi için tüm bu ölçekleri içeren kapsamlı bir çalışmayı gerektirdiğini ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

- Adelzadeh, A. (2016). Social dimensions of bazaar in historical cities of Iran: The Tabriz Bazaar. *The International Journal of Engineering And Science (IJES)*, 5(5), 36-44.
- Afkan, K. B. and Rouz, R. K. (2015). Analysis of bazaars and shopping centers as urban spaces via space syntax software (Case Studies: Iranian Bazaars and Tehran Shopping Centers). *International Journal of Architecture and Urban Development*, 5(2), 13-22.
- Assari, A., Mahesh, T. M. and Assari E. (2012). Conservation of historic urban core in traditional Islamic culture: Case study of Isfahan city. *Indian Journal of Science and Technology*, 5(1), 1970-1976.
- Edgü, E. and Ünlü, A. (2012). Traditional shopping: A Syntactic comparison of commercial spaces in Iran and Turkey. *Eighth International Space Syntax Symposium 2012*, Santiago, PUC, 1-24.
- Hanachi, P. and Yadollahi, S. (2011). *Tabriz historical bazaar in the context of change*. ICOMOS 17th General Assembly, Paris, 1028-1039.

- Iranian Cultural Heritage, Handicrafts And Tourism Organization (ICHHTO), (2009). *Tabriz Historical Bazaar Complex, UNESCO World Heritage Convention Nomination of Properties for Inclusion on The World Heritage*.
- Karimi, K. and Motamed, N. (2003). Urban planning of the city Isfahan in the past and present. *4th International Space Syntax Symposium*, London.
- Kavraz, M. (2013). Fotoğraf Arşivi.
- Kavraz, M. (2017). Fotoğraf Arşivi.
- Kavraz, M. (2018). Fotoğraf Arşivi.
- Marzieh, S. (2012). The emergence of shopping centers and the synchronic continuity of the tajrish traditional bazaar: a comparative study of the tajrish traditional bazaar and the ghaem and tandiis modern shopping centers (Tehran) and their relationship. *Conservatoire National des Arts et Metiers – CNAM*.
- Mehdipou, A. and Rashidi, N. H. (2013). Persian bazaar and its impact on evolution of historic urban cores - the case of Isfahan. *The Macrotheme Review* 2(5), 12-17.
- Moosavi, M. S. (2005). Bazaar and Its Role in the Development of Iranian Traditional Cities. *IRCICA International Conference of Islamic Archaeology*, 1-9.
- Pourjafar, M. R., Samani, G., Pourjafar, A. and Hoorshenas, R. (2012). Archi-Cultural Parallel of Persian and Turkish Bazaar along the Silk Road Case Studies: Rey, Tabriz And İstanbul Bazaar. *Archi-Cultural Translations through the Silk Road 2nd International Conference*, Mukogawa Women's Univ., Nishinomiya, Japan, 14-16 July 2012.
- Pourjafara, M. R., Amini, M., Varzaneh, E. H. & Mahdavinejada, M. (2014). Role of Bazaars as a Unifying Factor in Traditional Cities of Iran: The Isfahan Bazaar. *Frontiers of Architectural Research*, 3(1), 10–19.
- Tehrani, F., Aynечи, S. and Foojerdi, S. M. H. (2012). Organizing Plan of Amir Sara and Timcheh Complex (Bazaar of Tabriz). *Journal of Basic and Applied Scientific Research*, 2(5), 5382-5388.
- Velashania, S. T., Madani, I, Azeri, A. R. K. and Hosseini, S. B. (2015). Effect of Physical Factors on the Sense of Security of the People in Isfahan's Traditional Bazaar. *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 201, 165-174.
- Yadollahi, S. (2010). *Rehabilitation of Sadeghiye Complex of Tabriz Bazaar Considering the Management of Tabriz Historical Bazaar Complex as a World Heritage Nominee*. MA. diss., University of Tehran.

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

- Url-1: Tabriz Historic Bazaar Complex, (2010), <https://whc.unesco.org/en/list/1346> Erişim Tarihi: 30 Ocak 2020.
- Url-2: Old Bazaar, <http://isfahan.ir>, Erişim Tarihi: 30 Ocak 2020.
- Masoudi, N. R. (1997). *Social Bazaar and Commercial Bazaar: Comparative Study of Spatial Role of Iranian Bazaar in the Historical Cities in Different Socio-economical Context*, 187-200.
<http://mmgvweb12-test.gwdg.de/fileadmin/user.upload/pdf/reza-rezamasoudi.pdf>. Erişim Tarihi: 2 Ocak 2020.
- Radoine, H. (2013). Rehabilitation of Tabriz Bazar. *On Site Review Report*, 3654. IRA, Iran.
Tabriz Historic Bazaar Complex. <https://whc.unesco.org/en/list/1346>. Erişim Tarihi: 2 Ocak 2020.